

Kerepeszki Róbert

Tudomány és reintegráció. A magyar tudományos elit válaszai a hadviselt katonák visszailleszkedési kihívásaira a Nagy Háború korában¹

Bevezetés

A Nagy Háború mélyreható társadalmi átalakulásokat indított el, és szerteágazó, ugyanakkor egymással is szorosan összefüggő problémák egész sorát hozta felszínre. A lövészárkok-hadviselés, a haditechnika gyors fejlődése és a tömeghadseregek bevetése még a legfejlettebb államok számára is olyan fizikai és mentális megterhelést okoztak, amelyek kezeléséhez a 19. század tapasztalatai alig kínáltak támpontot. Így a modern háború radikálisan kitágította a társadalmi megpróbáltatások skáláját, ami – a tömeges fizikai és pszichés sérülésektől a munkaképesség-vesztést jelentő tartós egészségkárosodáson át az egzisztenciális bizonytalanságig – egymásra rétegződő kihívásokat foglalt magában. Ezek kezelése pedig szükségszerűen azt eredményezte, hogy a tudomány különböző területeinek is aktívan szerepet kellett vállalniuk a háborús erőfeszítésekből, illetve a károk enyhítéséből.²

Ez a tanulmány e komplex problémakör egyik különösen fontos elemére összpontosít, és arra keresi a választ, hogy a magyar tudományos elit milyen módon reagált a modern háborúból fakadó új társadalmi nehézségekre, ezek közül is elsősorban a hadviselt katonák visszailleszkedésének kérdésére. Gondolatmenetem kiindulópontja az, hogy a 19. század végére a tudomány a modern nemzetállamok egyik alappillérvé vált, amelynek fontos részét képezte a tudósok közéleti és társadalmi szerepfelfogásának kiszélesedése, illetve a professzionális tudományos közösség intézményes megszilárdulása. Ezt a fejlődést a nemzetközi tudományos együttműködések hálózatai is elősegítették. Ám az első világháború alapjaiban rengette meg ezt a már-már „idilli” struktúrát. A tudomány társadalmi szerepe nagyrészt a hadiállapot logikája szerint alakult át, és egyszerre kellett (ki)szolgálnia a hadviselés technikai, orvosi és szervezési szükségleteit, valamint a társadalom háborús kitartásának fenntartását, illetve a későbbi regeneráció előkészítését. A tudomány- és társadalomtörténet ilyen szempontú összekapcsolásában a hadviselt katonák reintegrációja azért kínál különösen releváns vizsgálati terepet, mert rávilágít azokra az alapvető társadalmi feszültségekre, amelyekre a korszak szociális intézményei és szakpolitikái alapvetően nem voltak felkészülve.³

A tanulmány célja nem a magyar tudósok tevékenységének egyszerű lajstromba vétele, hanem annak bemutatása, miként rajzolódott ki a magyar tudományos elit társadalmi szerepfelfogása a háború éveiben. Ennek megértéséhez először transznacionális megközelítésben röviden bemutatom azt, hogyan vált a tudomány a modern állam egyik legitimációs bázisává a 19. század végére, majd azt, hogy milyen irányús és jellegű hatásokat gyakorolt erre a berendezkedésre az első világháború. Ezt követően – e hatások egyik fontos elemeként kezelve – a hadviselt katonák visszatérésének és visszailleszke-

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Nemzetközi példaként lásd Anderson–Perry 2014.

³ Melly 1931. 25–26.; Karika 2022. 21.

désének összetett, már 1914-ben jelentkező és a háború előrehaladtával egyre súlyosbodó problémájára fókuszálók. Ebből világosan kirajzolódik az, hogy Magyarországon – más hadviselő félhez hasonlóan – nem állt rendelkezésre olyan koherens tudás, tapasztalat és intézményi kapacitás, amely a reintegráció tömeges kezelését elősegíthette volna. Végül a magyar tudományos elit reakcióit vizsgálom meg, amely során kiemelt figyelmet fordítok a Magyar Tudományos Akadémia és más tudományos szervezetek kezdeményezéseire. Az általuk szervezett nyilvános előadások és más tevékenységi területek azt mutatják, hogy a hadviseltek visszailleszkedése a korabeli tudományos diskurzus egyik hangsúlyos témájává vált, de rávilágítanak arra is, milyen szerepet igyekezett betölteni a tudomány a háború okozta társadalmi kihívások enyhítésében. Összességében emellett érvelek, hogy a magyar tudományos elit igyekezett a háborús erőfeszítések és a társadalmi újjáépítés egyik aktív szereplőjeként pozicionálni magát, ám válaszainak hatékonyságát a korszak strukturális és intézményi korlátai, illetve a hadviselés egyre fokozódó terhei eleve jelentősen behatárolták.

A Nagy Háború hatásai a tudományra

A 19. század folyamán a gyorsuló modernizáció és a társadalmak nagymértékű differenciálódása gyökeresen átalakította a tudomány helyét és szerepét. A modern államok mindennapi működéséhez elengedhetetlenné vált a szakszerű tudás, és az iparosodással kibontakozó tudományos módszerek a közigazgatástól a gazdasági döntéshozatalon át a kultúra területéig a folyamatos fejlődés alapvető támaszaivá váltak. Ugyanakkor az új társadalmi problémák – mint a népességrobbanás, az urbanizáció, a politikai részvétel kiszélesedése, a társadalmi konfliktusok elmélyülése – újfajta elméleti és módszertani megközelítéseket is életre hívtak. Ennek eredményeként formálódtak meg például a modern társadalomtudományok, amelyek a társadalmi „valóság” empirikus, kritikus vizsgálatát helyezték előtérbe.⁴

A professzionalizálódó tudomány intézményi háttérét az egyetemek bővülése és átalakulása is elősegítette. A doktori képzés elterjedése, a tudományos képesítés presztízsének növekedése, valamint az autonóm, szuverén gondolkodású és a közügyekben megnyilvánuló „nemzetnevelő” attitűddel felruházott tudós-professzor alakjának társadalmi elismerése mind hozzájárult ahhoz, hogy a tudomány a modern állam szellemi bázisává váljon. Mindez ugyan országokonként eltérő formában valósult meg, de Európában és Észak-Amerikában egyaránt megerősítette azt a meggyőződést, hogy a tudás és az egyetemi szféra a nemzeti jólét és a nemzetközi versenyképesség kulcsterületei.⁵

Ehhez a folyamathoz hozzájárult az, hogy a 20. század elejére a tudományos élet egyre inkább nemzetközi hálózatokban működött. A német egyetemek különösen erős vonzerőt gyakoroltak. Kiváló kutatási eredményeik, bizonyos fokú tudományos szabadságuk és a német nyelv domináns szerepe miatt hallgatók és kutatók ezrei érkeztek Németországba, majd tértek haza megerősített szakmai tőkével és új nemzetközi kapcsolatokkal. A német, osztrák, svájci és észak-európai tudományos közösségek közelsége

⁴ Hammerstein 2004. 639–640.

⁵ Klinge 2004. 147–156.

tovább mélyítette a régió transznacionális együttműködési mintáit, amelyekhez szorosan kapcsolódott a magyar tudományosság is.⁶

Ezt a szélesebb nemzetközi integrációt jelezte számos tudományos szervezet megalkulása és az egyre rendszeresebbé váló konferenciák megszervezése. Ezek ugyan a fokozódó szakmai mobilitás és tudományos információáramlás szimbólumaivá váltak, azonban ez a nemzetköziség nem volt határok nélküli vagy ideológiamentes, hanem már ekkor szorosan összefonódott a kor nacionalista érzületével. A tudomány nem csupán a kooperáció terepe volt, hanem a nemzeti presztízs és a politikai versengés egyik színtere is. 1914 előtt tehát a tudomány egyszerre volt transznacionális és mélyen nemzeti, vagyis a modern államok identitásépítésének és legitimációs igényeinek egyik metszéspontja.⁷

Az első világháború alapjaiban rengette meg ezt a kényes egyensúlyt és a látszólag békés, civilizált tudományos világot. A szakmai együttműködés intézményes és informális hálózatai néhány hónap leforgása alatt gyakorlatilag szertefoszlottak, és a korábbi transznacionális struktúrák már a háború kezdeti szakaszában működésképtelenné váltak. A tervezett tudományos programokat sorra elhalasztották vagy törölték, a nemzetközi szervezeteket feloszlatták vagy működésüket felfüggesztették, az egymással szembe fordult országok pedig kölcsönösen kizárták az ellenséges államok tudósait saját akadémiaik soraiból és más tudományos közösségeikből. Ennek köszönhetően a modern tudomány egyik alapvető működési elve, a tudásáramlás lehetőségei radikálisan beszűkültek.⁸ Ezt az egyéni tudóspályákon keletkező töréseken keresztül lehet a legplasztikusabban megragadni. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert esete különösen szemléletes: a háború kitörését követően – az utazási korlátozások, a megnövekedett hivatali feladatok és a tudományszervezésre nehezedő új terhek miatt – kénytelen volt félbeszakítani a külföldi levéltárakban folytatott művészettörténeti kutatásait.⁹ Berzeviczy esete jól mutatja, hogy a nemzetközi elszigeteltség következményei a tudományos hierarchia csúcsán állókat sem kerültek el.

Ezzel párhuzamosan látványosan megerősödött a már a századfordulón is jelen lévő „nemzeti tudomány” eszméje, amely a tudományos teljesítményeket mindinkább a nemzeti érdekek szolgálatának keretében értelmezte. Számos tekintélyes tudós röpiratokban, manifesztumokban, pamfletekben igyekezett igazolni saját országának tudományos felsőbbrendűségét és az ellenséges nemzetek tudományának hiteltelenségét. Kevés szereplő ismerte fel, hogy ez a retorika szemben áll a korábbi eszményeikkel, mindekelőtt a tudományos objektivitás, univerzalitás és kritikai gondolkodás elvével. Valójában tehát nem pusztán fegyveres harc, hanem propaganda- és „szellemi” háború bontakozott ki 1914 nyarától, amelyben a tudomány képviselői igyekeztek igazolni a nemzetük álláspontját. Ez azt jelentette, hogy a szakmai tekintélyüknél és a szélesebb társada-

⁶ Hammerstein 2004. 640–641.

⁷ Alter 1980. 254–257.; Dimitriev–Filler 2002. 617–621.

⁸ Hammerstein 2004. 641–645. – Ezt a magyar tudományos közösség tagjai is érzékelték. Nem véletlenül fogalmazta meg 1918-ban Ilosvay Lajos, az MTA alelnöke hangsúlyos feladatként azt, hogy a legfontosabb hazai tudományos intézmény továbbra is törekedjen a külfölddel való közvetlen kapcsolattartásra, illetve újítsa azt meg. Azt javasolta, hogy az Akadémia indítson a nyugati vezető nemzetek által elfogadott nyelven egy új értesítőt a külföld számára, ami fenntartaná a magyar tudomány nemzetközi láthatóságát még a háborús elszigeteltség idején is. Ilosvay 1918. 376–378.

⁹ Gali 2017. 297.

lom előtti hitelességüknél fogva a szakmai közösségek tagjai a háborús üzenetek legitímálásában is szerepet kaptak, ami tovább erősítette a tudomány és a politika összefonódását. A tudományos közösség jelentős része tehát az egyre szélsőségesebbé váló nacionalizmus szellemében aktívan bekapcsolódott a háborús narratívák alakításába.¹⁰ Ezt a folyamatot jól szemlélteti az, hogy a magyar tudományos életben a háború alatt kapott új lendületet a már korábban is jelen lévő keleti orientáció és a Balkán felé irányuló kulturális expanzió eszméje. Számos tudós nyíltan képviselte és hangoztatta, hogy ebben a térségben erősíteni kell a magyar állam kulturális befolyását, ami jól illeszkedett a korszak birodalmi gondolkodásának erősödéséhez.¹¹

Mídeközben a modern háború új tudományos prioritásokat is teremtett. A hadviselés olyan technológiai fordulóponthoz érkezett, amelyben az orvosi és mérnöki tudományok, a kémia, a fizika, a repüléstechnika és a rádiókommunikáció szerepe látványosan megnőtt. A harcmezőkön megjelenő új fegyverek és technikai megoldások mögött döntően iparosított kutatás-fejlesztés állt.¹² Ez azt is eredményezte, hogy a felsőoktatásban újfajta tudományos racionalitás érvényesült és az elméleti képzés mellett mindinkább előtérbe került az alkalmazott tudomány, az államilag szervezett kutatás és a gyakorlati technikai tudás. Ez az eltolódás már 1914-ben érzékelhető volt, de a háború éve alatt radikálisan felgyorsult. A háborús szükségletek a kutatói kapacitások központosítását és racionalizálását követelték meg, noha ezt hátráltatta az, hogy a fiatal férfi kutatókat tömegesen sorozták be, sokuk élete a fronton ért tragikus véget, ami jelentős szakmai veszteséget okozott a különböző tudományterületek jövője szempontjából.¹³

Az első világháború azonban nemcsak ezekből az aspektusokból gyakorolt döntő hatást a különböző tudományterületek működésére, hanem sokrétű és egymást erősítő folyamatokon keresztül is – eltérő mértékben érintve a tudományágakat és intézményi struktúrákat. A magyar tudományos közösség példáját felhasználva három további szempontot emelek ki, amelyekben nemcsak a háború közvetlen lenyomatait rajzolódnak ki, hanem a háborút követő évekhez vezető társadalmi kihívások is.

Elsőként érdemes arra rámutatni, hogy a háború minden eddiginél sajátosabb „kutatási terepet” hozott létre. Noha ez elsősorban az orvostudomány, a pszichiátria, a mérnöki tudományok és a haditechnika területein volt a leglátványosabb – s ezek egy részére a következőkben még utalni fogok –, érdemi példák más diszciplínákban is megfigyelhetők. Ugyanis számos korabeli tudományos publikáció arról árulkodik, hogy például antropológusok, nyelvészek vagy néprajzkutatók a hadifogságba esett orosz katonák között végeztek rendszeres megfigyeléseket azért, hogy a kulturális sokféleség, a nyelvi jelenségek vagy a fizikai sajátosságok feltérképezéséhez új empirikus anyaghoz jussanak. A hadifogolytáborok így sajátos „laboratóriumokká” váltak, amelyek olyan

¹⁰ Dimitriev–Filler 2002. 622–636.; Rasmussen 2010. 315–317. – Erre példa a már említett Berzeviczy is, aki a háború éveiben rendszeresen tartott ismeretterjesztő és propaganda-jellegű előadásokat; ezekről nemcsak a sajtó számolt be, hanem több előadás szövege nyomtatásban is napvilágot látott. Lásd Berzeviczy 1915.; A háború a képzőművészetekben. Az Ujság, 13. évf. (1915), 47. sz., 1915. február 16. 17.

¹¹ Heinrich 1916. 540–541.; Romsics 2004. 144–148.; Kerepeszki 2005. 229–235.; Ablonczy 2016. 43–86.; Gali 2017. 306–309.; Demeter 2018. 91–153.

¹² Itt érdemes utalni arra, hogy az első világháború kezdeti szakasza az Antant hatalmak – különösen Nagy-Britannia és Franciaország – számára fájdalmas felismerést hozott. Ekkor szembesültek ugyanis azzal, hogy a 19. század végétől fokozatosan lemaradtak a német tudomány és technológia innovációi mögött. Cardwell 1975. 447–456.; Hull 1999. 461–481.

¹³ Rasmussen 2010. 308–309.

terepanyagot biztosítottak a korszak magyar tudósai számára, amelyhez békeidőben gyakorlatilag nem férhettek volna hozzá.¹⁴

A második szempont az anyagi lehetőségek és intézményi erőforrások átrendeződése volt. A háború hatására a tudományos finanszírozás egyre inkább a hadviselés közvetlenül hasznosítható területeire koncentrálnak, miközben más – katonai szempontból kevésbé releváns – diszciplínák háttérbe szorultak. Ennek kettős következménye volt. Egyrészt a mérnöki, kémiai és orvostudományi kutatások soha nem látott mértékű támogatást kaptak, másrészt a bölcsészettudományok és a humán tudományok számára egyre szűkültek az erőforrások. Maga a Magyar Tudományos Akadémia is jelentős anyagi áldozatot vállalt. Már 1914 őszén nagyszámú támogatást nyújtott a Magyar Vöröskeresztnek, és minden alkalommal rendszeresen jegyezte a hadikölcsönkötvényeket. A háború vége felé azonban az országos szénhiány miatt egy időre kénytelen volt beszüntetni az osztályainak rendszeres ülésezését, és az anyagi viszonyok arra is rákényszerítették, hogy bizonyos kiadványok nyomdába adásáról lemondjon.¹⁵ Ezek az önkéntes vállalások és kényszerű intézkedések a lojalitást, a hazafias kötelesség gyakorlati kifejezését jelentették, de egyúttal a magyar tudományos infrastruktúra sérülékenységét és kiszolgáltatottságát is megmutatták.

A harmadik – és talán a legszélesebb körű következményekkel járó – szempont a tudomány látványos „mozgósítása” volt, amely a tudományos elit tényleges háborús szerepvállalását jelentette. A korszakban számos kutató hazafias indítatásból vállalt feladatokat. Voltak, akik ismeretterjesztő előadásokat tartottak (ennek jelentőségére a későbbiekben még visszatérek), mások gyűjtéseket szerveztek a háború kárvallottjainak és jótékonyági akciókat támogattak, vagy éppen önként, illetve behívás után katonai szolgálatot teljesítettek. A magyar egyetemek is átmenetileg enyhítették a hallgatókra vonatkozó szabályokat, hogy a fiatal tudósnevezdek tanulmányi hátrányok nélkül csatlakozhasson a hadsereghez, így egy egész generáció került közvetlen kapcsolatba a háború valóságával.¹⁶ Ez azonban súlyos áldozatokkal is járt: több fiatal és tehetséges magyar tudós is életét vesztette, de még többen lehettek azok, akiknek tartós testi és/vagy lelki sérülések törték derékba a karrierjüket. Az előbbire megrendítő példával szolgál Zemplén Győző nemzetközi hírű fizikus, műegyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia fiatal levelező tagja, aki 1916 nyarán az olasz fronton esett el,¹⁷ míg az utóbbira Horváth Sándor, a diplomatikával és heraldikával foglalkozó történettudós, aki a háborúban – a hírlapi tudósítások szerint – idegsokkot kapott, a lelki megpróbáltatásokat sosem heverte ki, és 1924-ben öngyilkosságot követett el.¹⁸

Az ezekhez hasonló történetek jelentősége abban keresendő, hogy általuk a kortársak nem csupán a háborús szolgálat személyes tragikumára döbbenhettek rá, hanem

¹⁴ Ezekhez lásd példaként Munkácsi 1916. 61–77.; Lenhossék 1916. 685–702.; Vikár 1916. 702–712.

¹⁵ Heinrich 1916. 537–538.; Heinrich 1918. 378.; Gali 2017. 296.

¹⁶ Kerepeszki 2018. 90–92.

¹⁷ Zemplén Győző hősi halála. Budapesti Hírlap, 36. évf. (1916), 183. sz., 1916. július 3. 4.

¹⁸ Öngyilkos történettudós. Budapesti Hírlap, 44. évf. (1924), 195. sz., 1924. szeptember 19. 5. – Haláláról a Pesti Napló egyik újságírója olyan bulvárizáló cikket közölt, ami előbb egy helyreigazítási kérelmet, majd egy sajtópert eredményezett az áldozat családja részéről. Megjegyzendő, hogy ezek egyike sem cáfolta azt, hogy milyen hatással volt a háborús szolgálat Horváth életére. Falus Ferenc: Egy történettudós tragédiája. Pesti Napló, 75. évf. (1924), 197. sz., 1924. szeptember 21. 3.; Horváth Sándor tragikus halála. Pesti Napló, 75. évf. (1924), 208. sz., 1924. október 4. 7.; Az öngyilkos történettudós tragédiája a Schadt-tanács előtt. Pesti Napló, 76. évf. (1925), 203. sz., 1925. szeptember 11. 9.

arra is, hogy a visszailleszkedés kérdését – legyen szó felépülésről vagy tartós egészségkárosodásról – már a háború éveiben is központi társadalmi és intézményi problémaként kell kezelni. Mindez számos dilemmát vetett fel a korabeli tudományos közösségen belül is azzal kapcsolatban, miként lehet támogatni azokat, akik számára a háború súlyos és hosszú távú megpróbáltatásokkal járt.

A reintegráció összetett problémája

Az elmúlt évtizedek történeti, szociológiai és hadtudományi kutatásai világossá tették, hogy a modern háborúk nem zárulnak le a fegyverek elhallgatásával. Sőt valójában a fegyveres konfliktusokban érintett országoknak – győzteseknek és veszteseknek egyaránt – sokszor éppen a békeévekben kellett szembenézniük a legjelentősebb kihívásokkal. Már a 19. század jelentős háborúi – mint a napóleoni háborúk, a krími háború vagy az amerikai polgárháború – felszínre hozták a visszatérő katonák ellátásának és társadalmi reintegrációjának problémáit, legyen szó a tartósan sebesült, csonkolt vagy megbénult veteránok gondozásáról, vagy arról a gyakori kortárs félelemtől, hogy a háború lelki terhei „brutalizálják” a katonákat, és ezért képtelenek lesznek visszatérni a békeidő normáihoz.¹⁹ A tömeghadseregeket mozgósító és ipari méretű erőszakot alkalmazó első világháború azonban minden korábbinál élesebben mutatta meg ezeket a súlyos társadalmi kihívásokat. Az 1920-as és 1930-as évek társadalomtudományi elemzései már egyértelműen hangsúlyozták azt, hogy a frontról való hazatérés és a visszailleszkedés elhúzódó, többlépcsős és rendkívül összetett folyamat, amely mélyreható hatást gyakorolhatott a társadalmi viszonyokra, a politikai kultúrára és az érintettek személyes identitásának alakulására.²⁰

Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé a vonatkozó szakirodalom részletes áttekintését, ezért csupán vázlatosan utalok azokra a tényezőkre, amelyek meghatározhatják a reintegráció folyamatát és esélyeit az első világháborús Magyarországon. Mindezekelőtt maga a háborús tapasztalat, amely rendkívül sokféle formában jelentkezhetett. A harci cselekmények, balesetek vagy fagyási sérülések okozta fizikai sebesülések, a krónikus betegségek, a bajtársak elvesztéséből fakadó gyász, az állandó veszélyérzet, erőszak és kiszolgáltatottság, valamint más érzelmi és morális terhek – mint a kiábrándultság, illúzióvesztés, depresszió – együttesen olyan nehézségeket teremthettek a katonák számára, amelyek egyéni, családi és közösségi-társadalmi szinten alapvetően határozhatták meg a leszerelés utáni életük alakulását.²¹

Ráadásul az első világháború időbeli tapasztalata sem volt egységes. Sokak számára a frontszolgálat – háborús sérülések, betegségek vagy idegrendszeri megterhelés miatt – már 1918 előtt befejeződött,²² számuk a Monarchia egészét tekintve mintegy 1,3 millió főt tett ki. Hasonló nagyságrendű volt azoknak a katonáknak a csoportja is, akik az

¹⁹ Emsley 2016. 522–526.

²⁰ Ezekhez a modern szakirodalomból lásd például Gerber 2003. 899–907.; Derrien 2017. 195–198.; Ziemann 2017. 159–176.; Crotty–Diaman–Edele 2020. 1–13.

²¹ Ezek német példáját lásd részletesen Ziemann 2007. 211–227.

²² Például egyes adatok szerint már 1914 végén csak Budapesten 32 ezer sebesült katonát ápoltak. Dollinger Gyula: Mi történnék a rokkant katonákkal? Budapesti Orvosi Újság, 13. évf. (1915), 4. sz., 1915. január 28. 30–32.

1918. őszi összeomlás során tértek végleg haza – csak Magyarországra.²³ Több száz-ezerre tehető viszont azoknak a száma is, akik hadifogságba kerültek,²⁴ és számukra a háború csak évekkel a fegyvernugvás után ért véget, amikor hosszú idő múltán hazatérhettek. E három eltérő tapasztalati ív természetesen különböző reintegrációs kihívásokat eredményezett, és nem ugyanazokkal a fizikai, pszichés, egzisztenciális vagy közösségi terhekkel szembesültek a korán vagy a háború végén leszerelt katonák, illetve a hadifoglyok.

Mindhárom csoport esetében közös, hogy a visszaailleszkedés esélyeit alapvetően meghatározta a bevonulás *előtti* élethelyzetük. Ugyanis a társadalmi státuszuk, a foglalkozásuk és a családi háttérük már eleve meghatározták, hogy milyen lehetőségek állhatnak előttük a civil életben,²⁵ és ezek a háború *utáni* körülmények között csak még hangsúlyosabbá válhattak. A vereség érzése, az összeomlás és a trianoni békeszerződés következményei ugyanis csak tovább nehezíthették a visszaailleszkedés kihívásait. Különösen a megváltozott állami, gazdasági és társadalmi körülmények közötti megélhetési, lakhatási és mobilizációs lehetőségek, a korábbi munkahelyhez való visszatérés esélye vagy éppen a testi és mentális sérülésekből fakadó korlátozottság játszott kulcsszerepet abban, hogy milyen életet folytathatott a leszerelt katona. Ugyanilyen meghatározó volt, miként fogadta őt a család és a helyi közösség, hogyan élték meg az újraegyesülést, és milyen egzisztenciális feltételek várták otthon.²⁶

A visszaailleszkedés lehetőségeit ugyanakkor nemcsak az egyéni és családi háttér, hanem az ellátórendszerek teljesítőképessége is alapvetően befolyásolta. A Monarchia már a háború kezdetétől súlyos kapacitáshiányokkal küzdött, és nem állt rendelkezésre olyan intézményi, anyagi és szervezeti háttér, amely képes lett volna tömegesen kezelni a sebesültek, rokkantak és krónikus betegek ellátását vagy rehabilitációját. Erre mutatott rá később a kortárs statisztikus, Melly József is: „*A sebesültek nagy tömegét alig tudták szállítani, az orvosok beosztása ügyében hallatlan hibák történtek, a rokkantak elhelyezésére, gyógyítására sem volt férőhely s a csonkított katonák műveltségükkel való ellátása se volt semmiféleképpen biztosítva. Még kevésbé állott olyan szociális szervezet rendelkezésre, mely a hadirokkantoknak a polgári életbe való visszavezetését intézhette volna.*”²⁷

²³ Lásd Révész 2019. 59., 126.

²⁴ Melly 1931. 19.

²⁵ Az egyéni élethelyzetek mérlegelésének szempontját jól szemlélteti Teleki Pál, aki 1918-ban a következőképpen fogalmazott: „*Nagyon sokszor fogunk a rokkant előéletében – és gyakran fogunk az özvegnél is – körülményeket, kapcsolatokat találni, amelyek segítséget nyújthatnak jövőjük megalapozásánál. Minél alaposabban, minél messzebb vissza a múltba ismerjük az előélet körülményeit, annál jobb. De mindig az egyéni körülményekre kell a megoldásra vonatkozó elhatározást építeni, sohasem elvekre, teoriákra [sic!]. Az élet nem osztályoz, nem analizál, nem bont tényezőkre. Azt csak az ember teszi tudományos és kutató foglalkozásában, hogy jobb átnézete legyen, egyes részleteket, viszonyokat tüzetesebben megismerhessen. És ebben is vissza kell, hogy térjen mindig újra és újra a megállapítások és eredmények összehasonlításához, kiegyenlítéséhez és összekapcsolásához. Így szabályozza az elvont tudományt is az élet valósága. Ahol pedig magával az élettel foglalkozunk, ott nem szabad egyes körülményeket kiragadnunk. Ott minden körülményt latolgatnunk kell és nem elvont, szakcszerű mérlegelésekkel, hanem több érzéssel és szociális [sic!] érzékkel kell a helyes utat keresnünk minden esetben.*” Teleki 1918. 44–45. – Teleki első világháború alatti – különösen a hadigondozás területén kifejtett – tevékenységéhez lásd Ablonczy 2005. 120–125.

²⁶ Megjegyzendő, hogy a háború súlyos egzisztenciális nehézséget okozott számtalan család számára, és sokan kényszerültek arra, hogy valamilyen segélyből tartsák fenn magukat. Egyes adatok szerint 1918-ban csak Budapesten mintegy 82 ezer család részesült hadisegélyben. Csörgő 1919. 76.

²⁷ Melly 1931. 31.

A helyzetet tovább nehezítette, hogy a korszakban – noha tisztában voltak a kérdés súlyával és léptékével – az adminisztráció hiányosságaiból fakadóan nem rendelkeztek pontos, számszerűsített adatokkal. A háború alatt és után ugyan készültek statisztikai összesítések, ezek azonban gyakran ellentmondásosak, aminek egyik oka az adatgyűjtés következtelensége, a másik az, hogy a háború végi területveszteségek miatt felbomlott az egyébként is kihívásokkal küzdő intézményrendszer. Végül pedig az is nehezíti a hadviselt katonák számszerűsítését, hogy a hivatalos adminisztráció dokumentumai eleve csak azokat fedték le, akik ténylegesen az állami ellátásba kerültek. A „láthatatlan” veteránok nagy tömegéről viszont alig árulkodnak ezek a források. Különösen azokról, akik valamilyen kevésbé nyilvánvaló, a civil életre mégis kiható testi vagy mentális sérüléssel szereltek le, és az állami ellátórendszer miatt érzett csalódottságuk vagy tájékozatlanságuk miatt magánintézményekben, vagy rokkantságukat szégyellve egyénileg próbáltak megküzdeni a háború utóhatásaival. Utóbbiakra utalt Angyal Pál akadémikus, jogászprofesszor 1916-ban, amikor egy ismeretterjesztő előadása során így fogalmazott: *„nem szabad elfeledniünk, amint vannak szemérmes szegények, úgy lesznek elegendő számmal szemérmes rokkantak is, és oly hadiözvegyek, kik a hivatalos utat nem ismerve, vagy az erre lépéstől idegenkedve, hacsak fel nem kutatjuk őket, kimaradnának a támogatottak közül, bár talán nagyon is rászorulnak a támogatásra. Ezeket a hivatalos apparátus sohasem, vagy csak véletlenül találja meg”*.²⁸

Nem mellékes szempont az sem, hogy a háború végi általános leszerelés és a hazatérés körülményei is hatással lehettek a hadviselt katonák sorsára. Az osztrák–magyar haderő hazaútja alakulattól, vezetőktől, illetve frontszakasztól függően eltérő volt, lehetett viszonylag rendezett és biztonságos, de sok esetben kaotikus és veszélyekkel terhelt is. Ugyanakkor a leszerelési eljárás sem tudta megfelelően ellátni a funkcióját, ami szintén jól mutatja az állami adminisztráció szétesettségét. A katonák eltérő ellátmányban, orvosi vizsgálatban, adminisztratív támogatásban részesültek, továbbá beszédes az is, hogy az 1918 őszen felállított leszerelő bizottságok előtt mindössze mintegy 580 ezer fő jelent meg, további körülbelül 720 ezer volt katona mindenféle hivatalos procedura nélkül egyszerűen hazament. Ez a jelentős „láthatatlan” tömeg már a leszerelés pillanatában kikerült az állami ellátórendszer látóköréből, ami értelemszerűen nagyban befolyásolta reintegrációs esélyeiket.²⁹

Ez a vázlatos áttekintés is jelzi, hogy a katonák hazatérése és a visszailleszkedésük sikere vagy kudarca jóval több volt egyszerű adminisztratív problémánál. Nem véletlen, hogy a hadviseltek szerteágazó kérdésköre a korszak tudományos gondolkodását is befolyásolta, s ezáltal a háború tudományra gyakorolt hatásmechanizmusainak egyik sajátos területét alkotta. A tudományos elit számára egyre világosabban kirajzolódott ugyanis, hogy a frontokról érkező katonák tömege olyan elméleti és gyakorlati kihívásokat vet fel, amelyek új értelmezési kereteket és megoldási kísérleteket igényeltek.

²⁸ Angyal 1916. 47. – Ezért fogalmazta meg találoan Cserhalmi Péter azt, hogy *„az adminisztráció hiányosságaiból fakadóan sohasem fogjuk megtudni”* azt, hogy *„az első világháborúnak pontosan hány magyar rokkantja volt”*. Említi azt is, hogy az 1920-as népszámlás során *„összesen 117 144 ember vallotta magát hadirokkantnak”*, 1924 és 1935 között 65–70 ezer fő körülire tette a számukat, ám ő is hozzátette: ez csak az államilag nyilvántartott hadirokkantak száma, és *„kimaradtak azok, akik ellátásban nem részesültek”*. Cserhalmi 2018. 171.

²⁹ A háború végi általános leszerelésről részletesen lásd Révész 2019. 41–90., 126.

A magyar tudományos elit válaszai

A tudományos elit ilyen irányú aktivizálódását több tényező is mutatja, ám az előbbiekben körvonalazott felismerést a legvilágosabban Teleki Pál fogalmazta meg. A háború végén az Országos Hadigondozó Hivatal élén dolgozva naponta szembesült a reintegrációs nehézségek sokféleségével, és nem véletlen, hogy tudósként e feladatot sajátos tudományos tevékenységként értelmezte. *„A hadigondozás elmélete”* – írta 1918-ban –, *„a róla kialakuló elvek, nézetek tudományként is felfoghatók, de mint ilyen abban különbözik lényegesen más tudományoktól, hogy tárgya így hirtelen támadt, múltja, történelme, tapasztalatai nincsenek és hirtelen támadt tárgya rémes gyorsasággal nő kezünk között.”*³⁰

Teleki felismerése nemcsak a hadigondozás intézményes kereteire vonatkozott, hanem a visszatérő katonák problémái által előidézett tudományos sokszínűsége is. A háború során ugyanis egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tudományos közösségnek (is) olyan sokrétű kérdéskörrel kell szembenéznie, amely a korszak szinte valamennyi tudás-területét megszólította. Szemléltetésként most csak négyet emelek ki ezek közül, bizonyos helyeken utalva arra is, hogy e tudományterületek milyen hatékonysággal birkóztak meg a rájuk nehezedő feladatokkal.

Mindenekelőtt az orvostudományt kell említeni, ahol különösen a sebészet játszott központi szerepet. Nem véletlenül, hiszen elsősorban a háború okozta testi sérülések, amputációk és plasztikai beavatkozások új kihívások elé állították az orvosokat. A frontokról hazatérő sebesültek testének „újjaépítése” gyorsan fejlődő diagnosztikai, műtéti és terápiás eljárásokat igényelt, különösen a végtagpótlások technológiájában,³¹ miközben a közegészségügyi szakemberek a katonákat érintő fertőző betegségek és a járványok leküzdésében fokozták a tevékenységüket.³² Ugyancsak kiemelt figyelmet kapott a pszichiátria, amely a háborús neurózisok, a traumatikus sokkok és a lelki rehabilitáció kérdését igyekezett rendszerszerűen kezelni. Ezen a területen különösen a Sigmund Freuddal szoros kapcsolatot ápoló Ferenczi Sándor állt az élen.³³ A testi és lelki károsodások párhuzamos vizsgálata az orvostudományban egy új, komplex szemlélet kialakulását ösztönözte, amely egyszerre követte a fizikai és pszichés gyógyítás folyamatait.

Ezzel párhuzamosan a társadalomtudományok művelői a visszatérő katonák társadalmi helyzetének elemzésére összpontosítottak. A statisztikusok – a rendelkezésre álló adatok hiányosságait is figyelembe véve – a tömeges hazatérések nyomán követéséhez próbáltak eszközöket kínálni – ahogy látható volt – több-kevesebb sikerrel. Míg a szociológusok, kriminológusok és jogászok – különösen Ferenczi Imre, Hacker Ervin vagy Angyal Pál – a bűnözés, a családi válságok és a lakhatási problémák összefüggéseit vizsgálták, kiemelve többek között azt, hogy a hadiözvegyek és hadiárvaik helyzete is új szakpolitikai és tudományos narratívákat generált.³⁴ E területek együttese a visszailleszkedés társadalmi dimenzióinak komplex vizsgálatát tette lehetővé, miközben a tudományos gondolkodás számára új kérdéseket vetett fel a háborús trauma társadalmi következményeinek értelmezésében.

³⁰ Teleki 1918. 4.

³¹ Ebben Dollinger Gyula sebészprofesszor vállalt oszlopos szerepet. Borsay 1989. 53–60.

³² Kiss 2015. 93–112.; Gazda 2015. 167–174.

³³ Erős 2015. 135–165.

³⁴ Angyal 1916. 37–50.; Ferenczi 1915.; Ferenczi 1918.; Hacker 1925.

A közigazdászok a reintegráció gazdasági aspektusaira koncentráltak. Már a háború során, de különösen 1918 után a munkaerőpiacra egyszerre érkezett nagyszámú rokkant és ép katona, ami a foglalkoztatási lehetőségek újragondolását tette szükségessé. A hadirokkantak esetében a háború utolsó éveiben a Teleki vezette Országos Hadigondozó Hivatal különös figyelmet fordított arra, hogy az érintettek ne kerüljenek a városokba, hanem lehetőség szerint visszatérhessenek falusi közösségeikbe, továbbá elhelyezkedésüket a sérülés vagy betegség természete szerint irányították, s a legsúlyosabb rokkantak számára fenntartott munkákat (például kefekötés vagy kosárfonás) kizárólag a valóban leginkább rászorulóknak végezhették. Emellett karitatív szellemben törekedtek arra, hogy a hadirokkantakat ne süllyesszék a szegénységélyezés alacsonyabb kategóriáiba.³⁵ Ennek az összetett helyzetnek a kezelése azonban már nyilvánvalóan túlmutatott a tudomány lehetőségein, és a realitások fájdalmas tapasztalatát jól szemlélteti a már idézett Melly József, aki bő egy évtizeddel a háború után a következőképpen fogalmazott egy olyan jelenség kapcsán, amelyre a korábbiakban már utaltam: *„oda jutottunk, hogy a rokkant, ha sérülése nem feltűnő, hadirokkantságát inkább eltitkolja, mert a munkáskínálát abnormális méretei mellett attól fél, hogy különben egyáltalában nem jut munkahelyhez”*.³⁶ Ehhez hasonlóan a közigazdaságtudomány művelői egy másik égetően fontos területen sem tudtak hathatós eredményeket kieszközölni. Sokan közülük – több közéleti szereplőhöz hasonlóan – már a háború ideje alatt szorgalmazták a paraszti származású katonák földhöz juttatását, ami a háborús erőfeszítések elismerése mellett közigazdasági és munkaerőpiaci célokat is szolgált volna. Ám sem a háború ideje alatt, sem az azt követő forradalmak során, sőt az 1920-as évek eleji konszolidáció idején sem született olyan rendelkezés, amely a probléma megoldását elősegítette volna.³⁷ Ennek ellenére a paraszti származású hadviselt katonák földhöz juttatása, a segélyezési rendszerek és a munkaerőpiac mind olyan területek voltak, amelyek a közigazdasági elméletek alapfogalmait új kontextusba helyezték, miközben a tudományos gondolkodás számára is értékes gyakorlati terepet biztosítottak.

A neveléstudomány szakemberei – szorosan kapcsolódva a munkaerőpiacon jelentkező kihívásokhoz – a hadviselt katonák életének újrakezdésére fókuszáltak, hiszen a tartósan sebesültek közül sokan nem tudták folytatni eredeti hivatásukat. A sérültek átképzési programjai, a számukra kialakított rokkantiskolák, például a megvakult katonák oktatása,³⁸ az új szakmák elsajátításával lehetőséget kívántak teremteni bizonyos fokú „funkcionális önállóság” visszanyeréséhez. A pedagógiai célok mögött bevallva-bevallatlanul a társadalmi hasznosság gondolata állt, és a különböző képzési programok a katonák életminőségének javításán túl a társadalom működőképességét is szolgálták. A pedagógiai gyakorlat így a visszatérés támogatásának elengedhetetlen elemévé vált, ötvözve a személyes rehabilitáció és a társadalmi integráció céljait.³⁹

Ugyanakkor a korszak tudományos elitje nem csupán kutatási témaként vagy gyakorlati kihívásként kezelte a volt katonák problémáit, hanem a szélesebb társadalom felé is közvetíteni kívánta azokat. Számos tudományos egyesület és szakmai társaság tartott olyan nyilvános előadásokat, amelyek a sebesült és rokkant katonák kezeléséről, átkép-

³⁵ Melly 1931. 36.

³⁶ Uo. 23.

³⁷ Czettler 1916.; Kerepeszki 2013. 11–13.

³⁸ Kirschenheuter 1916.

³⁹ Melly 1931. 35–36.; Vörös 2015. 295–313.

zéséről, a hadiözvegyek és árvák támogatásáról vagy a háborús idegkimerültség hatásairól szóltak. Különösen élen járt ezek szervezésében a Magyar Tudományos Akadémia, amely a székházát több alkalommal is az ilyen rendezvények rendelkezésére bocsátotta. Hasonlóan jártak el az egyetemek is, de kiemelendő még a Magyar Társadalomtudományi Egyesület, az Uránia Magyar Tudományos Egyesület, amely főképp a frontéletet, a rokkant katonák kezelését és a hátország életét bemutató mozgóképes előadások számára biztosított fórumot, valamint a szabadkőműves támogatással működő Szabad Lyceum Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság.⁴⁰

Ezek a közszereplések jóval túlmutattak a pusztá ismeretterjesztésen, amit alátámaszt az is, hogy számos előadás önálló kiadvány formájában vagy gyűjteményes kötetbe rendezve nyomtatásban is megjelent, illetve magukról az eseményekről rendszeresen beszámolt a korabeli sajtó is.⁴¹ Lényegében a széles társadalmat megszólító kollektív fórumként működtek. Jelentőségük egyrészt abban állt, hogy új szakmai nyelvet teremtettek a háborús tapasztalat leírására, másrészt pedig abban, hogy hozzájárultak a társadalmi érzékenyítéshez és a háborús traumák láttatásához. Vagyis ezek a közszereplések kategorizálhatók és a közvélemény számára érzékelhetővé tették a hadviselt katonák problémáinak összetettségét, hozzájárultak a társadalmi szolidaritás megalapozásához, és ha nem is jelentettek társadalmi „gyógyulást” a háború sebeire, némi hatást gyakorolhattak ezek kollektív érzékelésére. Ezzel a tudományos elit nemcsak a hadviseltek testi és lelki rehabilitálásának, hanem a társadalom egészének bizonyos fokú stabilizálásában is aktív szereplővé vált.

A bemutatott tudományterületi példák összességükben azt jelzik, hogy a háború nyomán kibontakozó tudományos érdeklődés nem pusztán részterületi válaszok sorát eredményezte, hanem egy interdiszciplináris értelmezési keret kialakulását is ösztönözte. A korszak tudományos közössége ezzel nemcsak reagált a hadviseltek problémáinak sürgető kihívásaira, hanem hozzá is járult a háborús tapasztalat leírásához, megértéséhez és társadalmi közvetítéséhez.

Kitekintés és összegzés

Kitekintve a háború utáni évekre elmondható, hogy a tudományos életet is az a széthullottság és bizalmi válság alakította, amely általában is jellemezte a fegyveres konfliktus nemzetközi és társadalmi következményeit. Az államok közötti elhúzódó ellenségeskedés, illetve a mélyen meggyökerező előítéletek a tudomány világát is tartósan meghatározták, ebből következően az 1914 előtti együttműködési hálózatok újjáépítése erősen politikai logika mentén zajlott. A győztes hatalmak vezető tudományos szervezetei az új nemzetközi struktúrákat úgy alakították ki, hogy huzamosabb időre kizárják a vesztesek, köztük Magyarország tudósközösségeit. Emiatt a német, osztrák, magyar és bolgár kutatók hosszú távú elszigeteltségbe kerültek, ami jól mutatja, hogy a tudomány „normalitásának” helyreállítása korántsem volt automatikus, hanem évekig tartó, konf-

⁴⁰ Turbucz 2016. 208–247. – Az Urániáról lásd Kis 2003. 66–77.; Perényi 2018. 111–114. A Szabad Lyceum tevékenységéhez Molnár 2009. 72–74.

⁴¹ Lásd például Háborús előadások. Budapesti Hírlap, 34. évf. (1914), 309. sz., 1914. december 7. 4.; Tudományos előadások a háborúról. Pesti Napló, 65. évf. (1914), 311. sz., 1914. december 9. 12.; Háborús előadások. Az Ujság, 13. évf. (1915), 16. sz., 1915. január 16. 13.

liktusokkal terhelt folyamat.⁴² A háború utóhatásai tehát a tudomány világában is tovább éltek.⁴³

Összefoglalóan a tanulmány célja az volt, hogy érzékeltesse, hogyan alakult a magyar tudományos elit társadalmi szerepfelfogása a háború miatt átalakuló világban. Látható volt, hogy a korszak tudósai kiemelt figyelemmel fordultak a modern hadviselés okozta traumák és tapasztalatok felé, miközben formálták a tudomány szerepéről, a visszatérő katonákról, a társadalmi kockázatokról, valamint az állami felelősségről alkotott közgondolkodást. Ugyanakkor az is világosan kiderült, hogy a reintegrációs törekvések gyakran korlátok között mozogtak, és a Monarchia felkészületlensége, az intézmények túlterheltsége és a háborús évek rögtönzött megoldásai lényegesen behatárolták a tudományos közösség mozgásterét. Mindezek ellenére a tudományágak reakciói olyan szakmai mintázatokat teremtettek, amelyek hosszú távon is alkalmasak lehettek a társadalmi problémák tudományos megközelítésére. A magyar tudós közösség háború alatti és közvetlenül azt követő szerepváltozásai így nem pusztán a korszak válságaira adott reakcióként értelmezhetők, hanem egy újfajta szakmai identitás és interdiszciplináris gondolkodás kialakulásának lépéseként is.

Ebben központi szerepet játszott a hadviselt katonák visszailleszkedésének kérdésköre. A testi és lelki sérülések kezelése, a lakhatási és családi krízisek, a munkaerőpiaci átrendeződés vagy a rokkantellátás dilemmái olyan összetett problémarendszert alkottak, amely egyszerre mozgósította számos különböző tudományterület művelőit. Ennek fontos tanulsága volt, hogy a tudományos figyelem mindinkább a társadalmi „valóság” felé fordult, és a hadviselt katonák reintegrációjának kérdése több diszciplínában is önálló szakmai diskurzussá vált. Ezek ugyan érzékenyen ragadták meg a visszailleszkedés nehézségeit, ám a korszak társadalmi és politikai környezetében – különösen a Trianon okozta újabb terhek miatt – fokozatosan kiszorultak a közérdeklődés és az állami prioritások köréből.⁴⁴

⁴² Nem véletlen, hogy 1921-ben a magyar sajtó külön hangsúlyozta, hogy végre akad olyan nemzetközi orvosi kongresszus, amelyen a legyőzött országok képviselői is jelen lehetnek. Ötven magyar orvos a berlini kongresszuson. *Pesti Napló*, 72. évf. (1921), 185. sz., 1921. augusztus 23. 4.

⁴³ Alter 1980. 256–257.; Hammerstein 2004. 644–645.; Rasmussen 2010. 317–318.

⁴⁴ Melly 1931. 23.

Róbert Kerepeszki

Science and Reintegration: Responses of the Hungarian Scientific Elite to the Challenges of Reintegrating War Veterans during the Great War

The study at hand examines the role of the Hungarian scientific elite during World War I, paying particular attention to the challenges associated with the reintegration of war veterans. First, it reviews the impact of the Great War on the functioning of science and the transformation of international scientific relations, then it demonstrates that reintegration was a complex challenge that engaged several disciplines. Special attention is devoted to the public lectures held by members of the scientific elite of the time, which were significant not only in that they created an independent professional discourse, but also in that they contributed to raising awareness of the traumas experienced by war veterans, thereby strengthening social sensitivity and solidarity. The main argument of the article is that the scientific elite actively sought to contribute to the processing of war experiences and to facilitate the reintegration of veterans, but the impact of these efforts remained limited due to institutional constraints.

Források

Nyomtatott források

- Angyal 1916. Angyal Pál: A rokkantügy és a társadalom. In: A hadi rokkantak, özvegyek és árvák ügye. Szerk.: Pályi Sándor. Bp., 1916. 37–50.
- Berzeviczy 1915. Berzeviczy Albert: Epilog a háborús előadásokhoz. A háború eddigi mérlege. Bp., 1915.
- Czettler 1916. Czettler Jenő: A hadirokkantak telepítése Magyarországon. Bp., 1916.
- Csergő 1919. Csergő Hugó: A budapesti nyomor vöröskönyve. Bp., 1919.
- Ferenczi 1915. Ferenczi Imre: A rokkantak visszavezetése az iparba és kereskedelembe. Újabb megjegyzések rokkantügyi politikánkhoz. Bp., 1915.
- Ferenczi 1918. Ferenczi Imre: Háborús lakáspolitikai. Bp., 1918.
- Hacker 1925. Hacker Ervin: A világháború hatása a kriminalitásra. Pécs, 1925.
- Heinrich 1916. Heinrich Gusztáv: Főtitkári jelentés. In: Akadémiai Értesítő, 27. (1916) 6–7. sz. 537–543.
- Heinrich 1918. Heinrich Gusztáv: Főtitkári jelentés. In: Akadémiai Értesítő, 29. (1918) 9–10. sz. 378–387.
- Ilosvay 1918. Ilosvay Lajos: Az Akadémia újabb feladatai. In: Akadémiai Értesítő, 29. (1918) 9–10. sz. 369–378.
- Kirschenheuter 1916. Kirschenheuter Ferenc: A háború vakjai. A háborúban megvakult katonák oktatása és jövője statisztikai adatokkal. Bp., 1916.
- Lenhossék 1916. Lenhossék Mihály: A finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó orosz hadifoglyokon végzett anthropologiai vizsgálatok. In: Akadémiai Értesítő, 27. (1916) 12. sz. 685–702.
- Melly 1931. Melly József: A hadigondozottak Budapesten. (Budapesti Statisztikai Közlemények 65/1.) Bp., 1931.
- Munkácsi 1916. Munkácsi Bernát: Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányaimról. In: Akadémiai Értesítő, 27. (1916) 2. sz. 61–77.
- Teleki 1918. Teleki Pál: Szociálpolitika és hadigondozás. Gyakorlati tapasztalatok alapján. Bp., 1918.
- Vikár 1916. Vikár Béla: Jelentés fogolytábori tanulmányaimról. In: Akadémiai Értesítő, 27. (1916) 12. sz. 702–712.

Sajtóforrások

Az Újság	13. évf. (1915), 16. sz., 1915. január 16.; 13. évf. (1915), 47. sz., 1915. február 16.
Budapesti Hírlap	34. évf. (1914), 309. sz., 1914. december 7.; 36. évf. (1916), 183. sz., 1916. július 3.; 44. évf. (1924), 195. sz., 1924. szeptember 19.
Budapesti Orvosi Újság	13. évf. (1915), 4. sz., 1915. január 28.
Pesti Napló	65. évf. (1914), 311. sz., 1914. december 9.; 72. évf. (1921), 185. sz., 1921. augusztus 23.; 75. évf. (1924), 197. sz., 1924. szeptember 21.; 75. évf. (1924), 208. sz., 1924. október 4.; 76. évf. (1925), 203. sz., 1925. szeptember 11.

Szakirodalom

Ablonczy 2005.	Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Bp., 2005.
Ablonczy 2016.	Ablonczy Balázs: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Bp., 2016.
Alter 1980.	Alter, Peter: The Royal Society and the International Association of Academies 1897–1919. In: Notes and Records of the Royal Society of London, 34. (1980) No. 2. 241–264.
Anderson–Perry 2014.	Anderson, Julie – Perry, Heather R.: Rehabilitation and restoration: orthopaedics and disabled soldiers in Germany and Britain in the First World War. In: Medicine, Conflict and Survival, 30. (2014) No. 4. 227–251.
Borsay 1989.	Borsay János: Dollinger Gyula és a magyar rehabilitáció. In: Honvédervos, 41. (1989) 1. sz. 53–60.
Cardwell 1975.	Cardwell, D. S. L.: Science and World War I. In: Proceedings of the Royal Society of London. Series A, Mathematical and Physical Sciences, 342. (1975) No. 1631. 447–456.
Crotty–Diamant–Edele 2020.	Crotty, Martin – Diamant, Neil J. – Edele, Mark: The Politics of Veteran Benefits in the Twentieth Century. A Comparative History. Ithaca–London, 2020.
Cserhalmi 2018.	Cserhalmi Péter: Az első világháborús magyar hadirokkantak állami ellátásának jogi szabályozása az 1933-as „rokkant törvény” megszületéséig. In: Sic Itur ad Astra, 67. (2018) 171–191.
Demeter 2018.	Demeter Gábor: A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai. Sofia–Bp., 2018.

- Derrien 2017. Derrien, Marie: "Entrenched from Life": The Impossible Reintegration of Traumatized French Veterans of the Great War. In: *Psychological Trauma and the Legacies of the First World War*. Eds.: Crouthamel, Jason – Leese, Peter. Basingstoke, (2017). 193–214.
- Dimitriev–Filler 2002. Dimitriev, Aleksandr N. – Filler, André: La mobilisation intellectuelle. La communauté académique internationale et la Première Guerre mondiale. In: *Cahiers du Monde russe*, 43. (2002) No. 4. 617–644.
- Emsley 2016. Emsley, Clive: Crime and Policing in Wartime. In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Eds.: Knepper, Paul – Johansen, Anja. Oxford, 2016. 519–536.
- Erős 2015. Erős Ferenc: Háború és forradalmak: a trauma és az erőszak szociálpszichológiai megközelítésben. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk.: Tomka Béla. Bp., (2015). 135–165.
- Gali 2017. Gali Máté: Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter. Bp., 2017.
- Gazda 2015. Gazda István: Az I. világháború egykorú magyar hadisebészeti irodalmáról. In: *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete*. Szerk.: Kapronczay Károly. Bp., (2015). 167–174.
- Gerber 2003. Gerber, David A.: Disabled Veterans, the State, and the Experience of Disability in Western Societies, 1914–1950. In: *Journal of Social History*, 36. (2003) No. 4. 899–916.
- Hammerstein 2004. Hammerstein, Notker: Epilogue: Universities and War in the Twentieth Century. In: *A History of the University in Europe. Vol. III. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*. Ed.: Rüegg, Walter. Cambridge–New York, (2004). 637–672.
- Hull 1999. Hull, Andrew: War of Words: The Public Science of the British Scientific Community and the Origins of the Department of Scientific and Industrial Research, 1914–16. In: *The British Journal for the History of Science*, 32. (1999) No. 4. 461–481.
- Karika 2022. Karika Tímea: A magyarországi hadigondozás szervezetének és a hadigondozottak sorsának alakulása 1914–1933 között. In: *Levéltári Közlemények*, 93. (2022) 21–34.
- Kerepeszki 2005. Kerepeszki Róbert: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében. In: *Történeti Tanulmányok*, 13. (2005) 229–253.

- Kerepeszki 2013. Kerepeszki Róbert: A Vitézi Rend 1920–1945. Máriabesnyő, 2013.
- Kerepeszki 2018. Kerepeszki Róbert: A „Nagy Háború” hatása a magyar felsőoktatásra és az egyetemi ifjúságra. In: Gerundium, 9. (2018) 2. sz. 90–96.
- Kis 2003. Kis Domokos Dániel: Az Uránia száz éve. In: Valóság, 46. (2003) 1. sz. 66–77.
- Kiss 2015. Kiss László: Az orvostudomány válaszai az I. világháború kihívásaira. In: Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Szerk.: Kapronczay Károly. Bp., (2015). 93–112.
- Klinge 2004. Klinge, Matti: Teachers. In: A History of the University in Europe. Vol. III. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945). Ed.: Rüegg, Walter. Cambridge–New York, (2004). 123–161.
- Molnár 2009. Molnár Krisztina: Pedagógiai nézetek és nevelésügyi vállalkozások a magyarországi szabadkőművesség fénykorában. In: Neveléstörténet, 6. (2009) 3–4. sz. 63–76.
- Perényi 2018. Perényi Roland: A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján. Bp., 2018.
- Rasmussen 2010. Rasmussen, Anne: Science and Technology. In: A Companion to World War I. Ed.: Horne, John. Chichester Malden, (2010). 307–322.
- Révész 2019. Révész Tamás: Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben. Bp., 2019.
- Romsics 2004. Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: Uő: Múlt-ról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Bp., (2004). 121–158.
- Turbucz 2016. Turbucz Péter: Az Országos Hadsegélyező Bizottság szerepe a honi propagandában 1914–15-ben, különös tekintettel a bizottság által rendezett előadásokra. In: Az első világháború információtörténetéhez. Szerk.: Z. Karvalics László. Bp., (2016). 208–247.
- Vörös 2015. Vörös Katalin: Arésztől Héphaisztoszig. A hadirokkantak oktatása az első világháború idején. In: Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére. Szerk.: Baska Gabriella, Hegedűs Judit. Bp., (2015). 295–313.
- Ziemann 2007. Ziemann, Benjamin: War Experiences in Rural Germany 1914–1923. Oxford–New York, 2007.
- Ziemann 2017. Ziemann, Benjamin: Violence and the German Soldier in the Great War. Killing, Dying, Surviving. London–New York, 2017.